

В. А. Бушаков

КЕМБРІДЖСЬКИЙ ДОКУМЕНТ, АБО ТЕКСТ ШЕХТЕРА

*Мы жалуемся на древних авторов, что они
много знали и мало писали, сами же не колеблемся
писать о томъ, чего не знаемъ.*

Пл. Бурачко “О записке готского топарха”

Єврейсько-хозарській переписці присвячено чимало джерел (див. [Єврейско-хазарская переписка]). Вважаючи її достовірною, переписку використовували у своїх розвідках М. І. Артамонов [Артамонов 1962], С. О. Плетнева [Плетнева 1976], А. Кестлер [Koestler 1976], А. П. Новосельцев [Новосельцев 1990], О. В. Подосинов [Подосинов 1997], В. Я. Петрухін [Петрухин 1998], О. І. Айбабін [Айбабин 1999, 227], В. В. Майко [Майко 2000; Майко 2010], К. дель Вальє Родрігес [дель Вальє Родригес 2001], В. Є. Науменко [Науменко 2004; Науменко 2011], О. О. Тортіка [Тортика 2002; Тортика 2006, 168–181] та інші історики.

Автор пропонованої статті вже довів підробку докладної редакції листа хозарського царя Йосифа [Бушаков 1991, 13–17; Бушаков 2005 а, 22–25; Бушаков 2005 б].

Коротка редакція листа, видана у Стамбулі Ісааком Акрішем у 1557 році, теж не є автентичним документом. На думку виготовити лист Хасдая ібн Шафрута хозарському царю Йосифу й відповідь царя когось або самого Ісаака Акріша могли наштовхнути юридичний трактат “Sēfer hā’ittīm” Єгуди бен Барзіллая з Каталонії (X ст.), в якому йдеться про лист та війни хозарських царів Аарона та Йосифа проти візантійців, та хроніка “Sēfer haqab-bālāh” Абрагама ібн Да’уда з Толедо (XII ст.), в якій стверджується, що хозарський цар Йосиф послав написану працю (*sēfer*) рабину Хасдаю князю бен Ісаак бен Шафрут, в якій цар інформував, що він і його народ сповідують равинистську віру (див. [Голб, Прицак 2003, 46–47]).

Так званий Кембріджський документ разом з іншими документами Соломон Шехтер 1896 року привіз у бібліотеку Кембріджського університету із генізи синагоги Езра у місті Фустат-

Місра (руїни міста знаходяться на південній окраїні Каїра). Видав він документ у 1912 році.

Виникає питання, як згадувані документи могли потрапити у генізу синагоги Езра? У генізу документи могли потрапити й після смерті А. С. Фірковича (1786–1874), якому зять допомагав у фальсифікаціях. У Каїрі А. С. Фіркович побував у кінці 1860-х років.

На Кембріджський та інші єврейсько-хазарські документи відгукнувся російський сходознавець-семітолог П. К. Коковцов [Коковцовъ 1913; Коковцов 1926; Коковцов 1932]. Ось, що писав І. Ю. Крачковський щодо цього: «З іншої сторони, єврейські та єврейсько-хазарські документи, що йшли з Іспанії і які стосуються історії хазарів, цікавили його глибоко, і ще у 1913 р. він звернув увагу на один новий документ із цієї області² [П. К. Коковцов. Новый еврейский документ...]. Працюючи й тут систематично, він вирішив підготувати міцну базу для усіх, хто цікавиться цими питаннями, й опублікувати критичне видання й переклад відомої єврейсько-хазарської переписки X ст.³ [П. К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка...]. Як завжди, й ця праця готувалася повільно й старанно, заради неї спеціально П. К. з'їздив до Англії. Він випустив книгу – свій останній твір – тільки у 1932 р. В основному він схиляється до визнання справжності більшості документів, пов'язаних із цією перепискою, але навряд чи питання буде й тепер вирішене остаточно. Приклад бельгійського візантолога Анрі Грегуара¹, що виступив з великою статтею з цього приводу, показує, що, як і досі, можливі й крайні судження. Безсумнівно одне, що видання П. К. Коковцова дало у руки усім бажаним увесь об'єднаний в одному місці матеріал у бездоганно авторитетному тексті й перекладі. Коментарю його дещо пошкодила своєрідна іноді принциповість П. К., яка оригінально проявляється: він завжди намагався виходити лише з першоджерела, кладучи його у главу свого дослідження, а до літератури про нього звертався вже потім, коли власний погляд вже був вироблений. У цьому випадку йому здавалось, що на працях, які стосувались єврейсько-хазарської переписки, особливо з початком ХХ ст., відобразилася упереджена теорія про справжність або переробку тих чи інших документів. У зв'язку з цим він принципово вирі-

¹ Про нього див. [Henri Grégoire (historian)].

шив не рахуватися з цілим рядом праць як російських, так і іноземних. Одначе тепер писати про ці сюжети без урахування хоча б, наприклад, статей В. В. Бартольда в “Енциклопедії ісламу” зовсім неможливо. Так, доведена до логічного кінця принциповість послугувала на шкоду» [Крачковский 1958, 424].

Докладна редакція листа хозарського царя Йосифа, Лист київських євреїв та Кембріджський документ мали підтвердити хозарське походження караїмів та їхню політичну та військову значимість у минулому. Вони могли укладатися (про принципи фальшування єврейсько-хозарської переписки X ст. див. [Бушаков 2005 б]) на основі праць, що були надруковані як до смерті А. С. Фірковича, тобто трактат імператора Костянтина (щодо видань трактату див. [De Administrando Imperio]), книга Д. А. Хвольсона, присвячена витягу з енциклопедії Ібн-Даста (правильно *Ібн-Русте*) [Извѣстія], розвідки А. Я. Гаркаві [Гаркави 1870; Гаркави 1871; Гаркави 1874], твір аль-Масуді “Золоті степи” [Maṣouḍī 1860–1877], “Книга Йосіппон” (щодо видань хроніки “Sēfer Jōsippōn” (див. [Josippon])²), “Sēfer hā’ittīm” Єгуди бен Барзіллая, хроніка “Sēfer haqabbālāh” Абрагама ібн Да’уда, твір В. М. Татищева [Татищевъ 1760], якому належить перше у науковій літературі слово про найдавніший руський літопис, про Нестора та його продовжувачів, “Історія держави Російської” М. М. Карамзіна [Карамзинъ 1818], “Рускій времянникъ”, перший та другий томи “Повного зібрання руських літописів” [Полное собраніе русских літописей] тощо, так і після смерті А. С. Фірковича.

Так, у літописі йдеться під 884 роком про князя Олега та хозарів, а під 944 та 945 роками про Олега, печенігів, корсунців, греків та їхніх імператорів Романа та Костянтина. Під 1077 роком розповідається про князя Олега Святославича і Тмуторокань, куди той втік до Романа Святославича, що могло викликати у фальсифікатора асоціацію між антропонімом *Олег* та ойконімом *Тмуторокань*.

У підробці історичних документів, автографів, могильних дат А. С. Фірковича небезпідставно звинувачували ще сучасники (див. [Фирковичъ (Авраамъ Самуиловичъ)]). До підробок його змусило ставлення царизму до євреїв. Караїми домоглися, що в Російській імперії їх перестали вважати євреями.

² Російський переклад і коментарі див. [Петрухин 1998].

П. К. Коковцов дуже скептично ставився до достовірності Кембріджського документа [Коковцов 1932, XXXV, 31–33]. Н. Гольб та О. Й. Прицак доводили у своїй книзі достовірність Листа київських євреїв та Кембріджського документа, або Тексту Шехтера [Golb, Pritsak 1982; Голб, Прицак 1997; Голб, Прицак 2003].

Довести підробку чи автентичність історичного документа, на наше глибоке переконання, можна, дослідивши оніми, які у ньому зустрічаються. У означеному випадку слід враховувати можливу заміну одних єврейських літер іншими. Типовими і нетиповими помилками у написанні імен народів та географічних імен при копіюванні єврейських текстів можливі заміна літери “цаде” двома “йод”, змішування “бет” і “каф”, “далет” і “гімел”, “далет” і “зайн”, “реш” і “вав”, “самех” і “каф”, “тав” і “самех”, “цаде” і “айн”, “тав” і “куф”, кінцевих “пе” і “нун”, кінцевих “каф” і “цаде”, кінцевої “каф” і “ламед” тощо.

Перейдімо безпосередньо до Кембріджського документа, який нібито написав невідомий єврей під час правління хозарського царя Йосифа [Коковцов 1932, оригінал документа – 83–86, його російський переклад 113–124; Голб, Прицак 2003, оригінал – 135–137, російський переклад – 138–143], і який за змістом можна розділити на три частини: 1. Епічне сказання щодо обернення хозар в іудаїзм і створення хозарського царства, розповідь про гоніння на євреїв Візантії при правлінні імператора Романа, тобто Романа I Лакапіна; 2. Основні події під час правління трьох хозарських царів (а. царювання Беніаміна, який переміг коаліцію царів п’яти країн, царювання Аарона, позиція аланів щодо хозарів, і б. царювання Йосифа, при якому Гелгу напав на Таматарху, за що Песах пішов у похід на візантійський Крим); 3. Короткий опис Хозарії і перелік народів, які з нею воюють.

1. Назві **BWRS’N** відповідає *Хорасан* (*Χωρασάν*) [Коковцов 1932, 115 прим. 5; Константин Багрянородный 1982, 84–85, 94–97, 353].

2. Книги тори Мойсея зберігалися у печері на рівнині **TYZWL**. Назва **TYZWL** має відповідати назві країни **TDLW** у докладній редакції листа царя Йосифа (див. [Коковцов 1932, 100–101 прим. 3, 115 прим. 4]), яка є підробкою і з якою анонім Кембріджського документа явно був знайомий, на що вказує написання Таматархи

(*Таматарха*) Костянтина [Константин Багрянородный 1982, 170–171, 174–175, 272–273] у документі як **SMKRJJ**, **SMKRJW** (див. [Коковцов 1932, 118 прим. 4, 120 прим. 13]).

3. Ім'я головнокомандувача й потім царя Хозарії **SBRY'L** *Сабріель* (рядок 19)³ засвідчене ще в докладній редакції листа царя Йосифа і, можливо, у Київському листі, в якому зберігся лише кінець слова [...]’**L** [Голб, Прицак 2003, 39].

4. Назване у Кембріджському документі ім'я хозарського царя Аарона відсутнє у короткій редакції листа царя Йосифа, а присутнє лише у його докладній редакції, що також вказує на підробку Кембріджського документа. Напоумити фальсифікатора укласти Кембріджський документ могла також згадка про війну проти Візантії хозарського царя Аарона в “*Sēfer hā'ittīm*” Єгуди бен Барзілляя.

5. Вигадано хозарського полководця Песаха (**PSH**), його титул **BWLŠSY** та його похід на візантійські три міста та навколишні села у Криму, в тому числі на Херсон (**ŠWRŠWN** у Тексті Шехтера, *Χερσῶν* [Константин Багрянородный 1989, 36–37 та наст.]⁴, як помсту за напад Гелгу на Таматарху, на що могли наштотувати В. М. Татищев, М. М. Карамзін або сам руський літопис, в якому під 884, 907 та 944 роками йдеться про князя Олега, хозарів, греків, печенігів, корсунців та візантійського імператора Романа, а під 1077 роком розповідається про втечу у Тмутарокань до князя Романа Олега Святославича. Ім'я полководця *Песах* міг породити твір В. М. Татищева, в якому говориться, що сина Костянтина Романа було короновано 948 року у самий день свята Пасхи, а Пасха давньоєврейською буде **Pesah**. Ім'я *Ханука* теж утворене з назви свята⁵. Переказуючи трактат Костянтина, В. М. Татищев говорить про Хозарію, Херсонес, Таматарху⁶, мадярів (тюрків), аланів, зіхів та узів.

6. Титул Песаха схожий на ім'я *Βουλτζοῦς* кархи і третього архонта мадяр [Константин Багрянородный 1989, 166–167, 398–

³ Про ім'я *Сабріель* див. [Коковцов 1932, 116 прим. 1].

⁴ Див. [Коковцов 1932, 119 прим. 9].

⁵ Варто уваги, що ім'я *Ханука* має посланець у Крим з Єрусалима в 957 році у творі А. С. Фірковича “*Abnē Zikkāḡōn*” (див. [Голб, Прицак 2000, 39 прим. 14]). Ім'я *Ханука* невідоме єврейській антропоніміці.

⁶ В. М. Татищев ототожнював Тмутаракань із містом Рязань.

399], пор. угорське **böls** “мудрий”, “мудрець” < тюркське **büyüci** “чарівник”⁷.

7. У Тексті був використаний цар **RWSY** Русії (**Ρωσία** [Константин Багрянородный 1982, 36–37 та наст.]) **HLGW** (князь Олег помер 912 року)⁸, якого подарунками схилив на свій бік візантійський імператор Роман (**Ρωμανός**)⁹, і який вночі напав на хозарську фортецю Таматарху (**SMKRYU**) під час відсутності в ній начальника *Хашмоная*¹⁰. А після перемоги над ним Песаха на вимогу того ж Песаха Гелгу пішов морем воювати Кустантинію, тобто Константинополь, а потім пішов теж морем аж у Персію (**PRS** – *Περσία* ~ *Περσίς* [Константин Багрянородный 1982, 74–75 і наступні]), де й загинув разом зі своїми воїнами¹¹. У докладній редакції назву *Таматарха* передано як **SMKRŞ** [Коковцов 1932, 118 прим. 4].

8. Вигадано битву хозарського царя Беніаміна з коаліцією царів аж п’яти країн – **’SY**, **ṬWRQY**, **’BM**, **PYYNL** та **MQDWN**, – які напали на хозарів через підбурювання царя македонян, тобто візантійців: “...лише цар аланів був підмогою. Також і в дні царя Аарона воював цар аланський проти казарів, тому що підбурив його грецький цар”. Укладач Кембріджського документа міг узяти до уваги висловлювання Костянтина щодо аланів: “[Знай], що дев’ять Кліматів Хозарії прилягають до Аланії, і може алан, якщо, звісно, схоче, грабувати їх звідсіля та спричиняти велику шкоду й біди хозарам, оскільки з цих дев’яти Кліматів були усе життя й багатство Хозарії” та “[Знай], що ексусіократор Аланії

⁷ Про титул Песаха див. також [Коковцов 1932, 118–119 прим. 6].

⁸ У руському літописі ім’я *Олег* пишеться **О҃легъ** і **Оле҃гъ**. На думку В. М. Татищева, воно засвідчене на скандинавських каменях як *Алак*. Ближчим до **HLGW** буде німецьке **Hélge** (< давньоскандинавське **Hélg** “святий”).

⁹ У трактаті Костянтина говориться про двох візантійських імператорів на ім’я *Роман*: його тестя Романа I Лакапіна (920–944) та його сина Романа II (959–963), для якого й було написано трактат-повчання [Константин Багрянородный 1982, 3, 344–345].

¹⁰ З родом Хашмонаїв пов’язане походження єврейського свята *Ханука*. Антропонім *Ханука* вжито у Листі київський євреїв та в обох редакціях Листа хозарського царя Йосифа як ім’я хозарського царя.

¹¹ Про напад русів на південне узбережжя Каспію, тобто на Персію, йдеться в аль-Масуді.

не живе у мирі з хозарами, але кращою вважає дружбу василевса ромеїв, і, коли хозари не бажають зберігати дружбу й мир по відношенню до василевса, він може дуже шкодити їм, і підстерігаючи на дорогах, і нападаючи на тих, що йдуть без охорони при переходах до Саркела, до Кліматів чи до Херсона. Якщо цей ексусіократор постарасться перешкоджати хозарам, то тривалим і глибоким миром користуються і Херсон, і Клімати, і, не маючи сил для війни одночасно проти тих та других, будуть змушені берегти мир” [Константин Багрянородний 1989, 52–53]¹².

‘SY’ може відповідати назві країни *Узія (Οὐζία)* у Костянтина [Коковцев 1932, 118 прим. 1; Константин Багрянородный 1989, 156–157, 391].

О. Й. Прицак убачає в ‘SY’ державу, створену *аорсами (Αορσοι)*, інакше *буртасами (Burtās)* в ісламських джерелах), або *Мордіа* у Костянтина, у **TWRQY** – *торків* руського літопису, або *узів (Οὐζοι)* у Костянтина [Константин Багрянородный 1989, 50–51 та наст.], а в ‘BM – потамонім *Кубань* (викривлене ***Qubam** < **Quban**) [Голб, Прицак 2003, 159–161].

TWRQY має відповідати назві країни *Тюркія (Τουρκία)*, як Костянтин називає Угорщину, а мадярів – *тюрками (Τούρκοι)* [Коковцев 1932, 117 прим. 2; Константин Багрянородный 1989, 490].

‘BM – у Кембріджському документі, текст якого надрукував П. К. Коковцев, немає цієї країни, але цей хоронім є у книзі Н. Голба та О. Й. Прицака. Під ‘BM може ховатись етнонім *черемис*, який згадано тільки у докладній редакції листа царя Йосифа як **SRMS** [Коковцев 1932, 98 прим. 4], що також може свідчити про підробку документа. “Цаде” легко сплутати з “айн”, а “реш” – із “бет”.

PYYNL (читати слід **PŞNK**) відповідає хороніму *Печенігія (Παζινακία)* у Костянтина [Коковцев 1932, 117 прим. 3; Константин Багрянородный 1989, 42–43 та наст.].

MQDWN означає Візантію¹³, а у Костянтина йдеться про мешканців феми Македонія, тобто *македонців (Μακεδόνες)* [Константин Багрянородный 1989, 220–221].

¹² Саме ці місяця трактату Костянтина щодо важливості аланського царя у міжнародній політиці, особливо для відвернення загрози Візантії з боку Хозарії, процитовано у книзі Н. Голба та О. Й. Прицака [Голб, Прицак 2003, 160].

¹³ Македонська династія правила Візантійською імперією з 867 по 1025 рік.

9. Закінчується манускрипт коротким описом Хозарії та переліком народів, що з нею воюють.

Назва Хозарії **'RQNUS**, крім Кембріджського документа, ніде не зустрічається. Назва народу **Urqanus**, що жив по сусідству з аланами, могла бути запозичена із “Книги Йосіппон”. Етнонім **Urqanus** походить із греко-латинської назви древньої прикаспійської області *Hurcania* (давньоіранське **Vrkāna-**) або її жителів *Hurcani* [Коковцов 1932, 120–121 прим. 16]. Чи не названа Хозарія *Гірканиєю* тому, що прізвисько *Гіркán* єврейських первосвящеників (із роду *Хаїмонаїв*) Йоганана Гіркана I та Йоганана Гіркана II походить від поширеного грецького імені **Υρκάνος** (**Υρκάνιος** ~ **Υρκάνος** “житель або уродженець Гірканії”)? А біблійний ойконім *Газара* (інакше *Газер* – **GZR** “частина, шмат”), який нагадує **QZR**, часто згадується при описі війн Маккавеїв. *Маккавеї* – загальне ім'я представників династії *Хаїмонаїв*, що правила Іудеєю у 167–37 рр. до н. е.

Назва столиці хозарів **QZR** має відповідати *Хозарії* (**Χαζαρία**) та етноніму *хозари* (**Χάζαροι**) у Костянтина [Коковцов 1932, 121 прим. 17; Константин Багрянородный 1989, 40–41 та наст., 50–55 та наст.].

Назва ріки **'TYL** відповідає потамоніму **Ἄτιλλ** [Коковцов 1932, 121–122 прим. 18; Константин Багрянородный 1989, 154–155, 388].

Про **'SY'** йдеться у попередньому пункті.

ZYBWS має бути **ZIKWS** і відповідати етноніму **Ζιχοί** [Коковцов 1932, 122 прим. 23; Константин Багрянородный 1982, 176–177, 272–273, 289].

Етнонім **LWZNYW** можна ототожнити з іменем *al-Ludagana* (вар. *al-Luda'ija*) руського (тобто варязького) племені, про набіг якого на південне узбережжя Каспію розповідає аль-Масуді [Коковцов 1932, 122–123 прим. 25].

Палеографія, мета і зміст манускрипту викликають багато питань щодо його достовірності. На наше переконання, Кембріджський документ є підробкою, як Лист київських євреїв і так звана Записка готського (грецького) топарха¹⁴.

¹⁴ Див. [Бурачков 2011; Ševčenko 1971 a; 1971 b; Литаврин 1957; Байер 2003; Домановський 2009].

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского **Крыма**. Симферополь, 1999.

Артамонов М. И. **История хазар**. Ленинград, 1962.

Байер Х.-Ф. Идеология, показанная на примере отрицания значительной роли готов в Крыму, отрицания их иконопочитания во время иконоборчества и перенесения их епископии на Нижний Дунай // **Античная древность и Средние века**. Вып. 34. Екатеринбург, 2003.

Бурачков Пл. **О записке готского топарха**. Москва, 2011.

Бушаков В. А. **Історична топонімія Криму**: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.13. Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії / Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАНУ. Київ, 2005 а. 503 с.; Додатки: 3 карти, 1 картосхема, 23 с.

Бушаков В. А. **Тюркская этноонимия Крыма**: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.06. Тюркские языки / Ін-т языкознания РАН. Москва, 1991. 264 с.; Приложение. 104 с.

Бушаков В. Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа // **Хазарський альманах**. Том 4. Київ – Харьков, 2005 б.

Гаркави А. Я. **Дополнения къ сочиненію “Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ”**. Санкт-Петербург, 1871.

Гаркави А. Я. **Сказанія еврейскихъ писателей о хазарахъ и Хазарскомъ царствѣ**. Санкт-Петербург, 1874.

Голб И., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X в.** Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. Москва, 1997.

Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. Москва, 2003.

дель Валье Родригес К. Обращение Хазарии в иудаизм и литературный мотив выбора // **Пограничные культуры между Западом и Востоком (Россия и Испания)**. Сост. В. Е. Багно. Санкт-Петербург, 2001.

Домановський А. Плавання до Візантії Океаном Ігоря Шевченка // **Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник**. Вип. 13–

14. Исторична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. За редакції В. Кравченка. Харків, 2009.

Еврейско-хазарская переписка. Режим доступа: [http://provizorii.ru/index.php/Еврейско-хазарская переписка](http://provizorii.ru/index.php/Еврейско-хазарская_переписка).

Извѣстія о хозарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадырахъ, славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда бенъ Омаръ Ибн-Даста, неизвѣстнаго доселе арабскаго писателя начала X вѣка, по рукописи Британскаго музея. В первый разъ издалъ, перевелъ и объяснилъ Д. А. Хвольсонъ. Санкт-Петербург, 1869.

Карамзинъ Н. М. Исторія государства Российскаго. Т. 1. Изд-е второе, испр. Санкт-Петербург, 1818.

Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие. Пер. с англ. А. Ю. Кабалкина (А. Koestler. The Thirteenth Tribe of the Khazar Empire and its Heritage. London: Hutchinson, 1976). Санкт-Петербург, 2001.

Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932.

Коковцов П. К. Замечания о еврейско-хазарских рукописях Кембриджа и Оксфорда // Доклады Академии наук СССР. Серия Б. Ленинград, 1926.

Коковцовъ П. К. Новый еврейский документъ о хазарахъ и хазаро-руско-византийскихъ отношеніяхъ в X веке // Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, 48. 1913. № 11.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. (Текст, перевод, комментарий). Москва, 1989. 496 с. (Древнейшие источники по истории народов СССР).

Крачковский И. Ю. П. К. Коковцев в истории русского востоковедения // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. V. Москва – Ленинград, 1958.

Литаврин Г. Г. “Записка греческого топарха” (Документ о русско-византийскихъ отношеніяхъ в концѣ X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.). Сб. статей. Под ред. С. Д. Сказкина. Москва, 1957.

Майко В. В. К вопросу о хазарах на Боспоре во второй половине X в. // Пантикапей – Боспор – Керчь – 26 веков древней столице. Материалы международной конференции. Киев – Симферополь, 2000.

Майко В. В. Тмуторакань и Восточный Крым. Основные этапы этнокультурных связей // **Ruthenica. XI** / Институт історії України НАН України. Киев, 2010.

Науменко В. Е. Некоторые ключевые вопросы истории Таврики X–XI вв.: политико-административные аспекты // **Античная древность и средние века**. К 50-летию Уральской школы византиноведения. Вып. 40. Екатеринбург, 2011.

Науменко В.Є. **Таврика в контексті візантійсько-хазарських відносин: політично-адміністративні аспекти**: автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Всесвітня історія / Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. Київ, 2004.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.

Петрухин В. Я. Славяне и Русь в “Иосиппоне” и “Повести временных лет”. К вопросу об источниках начального русского летописания // **Славяне и их соседи**. Вып. 5. Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. Средние века – новое время. Москва, 1994.

Петрухин В. Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // **Древнейшие государства Восточной Европы**. 1998. Москва, 2000.

Плетнева С. А. **Хазары**. Москва, 1976.

Полное собрание русских лѣтописей. Томъ I: Лаврентіевская и Троицкая лѣтописи. Санкт-Петербург, 1841.

Полное собрание русских лѣтописей. Томъ II: Ипатіевская лѣтопись. Санкт-Петербург, 1843.

Рускій времянникъ, сиречь, Лѣтописецъ, содержащий російскую исторію отъ 6370/862 лѣта до 7189/1681 лѣта, раздѣленный на две части. Москва, 1820.

Татищевъ В. Н. **Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ**. Кн. 1–5. Москва, 1768–1848.

Толочко П. П. **Миф о хазаро-иудейском основании Киева // Российская археология**. 2001. № 2.

Тортика А. А. “Киевское письмо” хазарских евреев: К проблеме критики содержания источника // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Симферополь, 2002.

Тортика А. А. **Северо-западная Хазария в контексте истории Восточной Европы в X в. (вторая половина VII – третья четверть X вв.)**. Харьков, 2006.

Фирковичъ (Авраамъ Самуиловичъ) // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. Н. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ. Т. XXXVI. Санкт-Петербург, 1902.

De Administrando Imperio. Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/De_Administrando_Imperio.

Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca; London: Cornell Univ. Press, 1982. 166 p., ill.

Henri Grégoire (historian). Режим доступа: [http://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Grégore_\(historian\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Grégore_(historian)).

Josippon. Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Josippon>.

Maçoudi. Les prairies d'or. Text et trad. par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Т. 1–9, Paris, 1861–1877.

Ševčenko I. The Date and Author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus // **DOP Dumbarton Oaks Papers 25.** 1971.

Ševčenko I. Toparcha Gothicus // **Bulletin d'information et de coordination, Association International des Études Byzantines.** V. 1971. Athenes; Paris, 1971.